

Prominentní ruský spisovatel a nositel Nobelovy ceny Alexandr Solženicyn hovoří o pohnutých dějinách Ruska, Putinově verzi demokracie a o svém postoji k životu a smrti.

Zastihli jsme vás při práci. I v osmaosmdesáti letech cítíte potřebu pracovat, ačkoli vám zdravotní stav nedovoluje vycházet z domu. Z čeho čerpáte sílu?

To vnitřní puzení jsem měl v sobě odjakživa. Do práce i do zápasů jsem se vždycky vrhal s potěšením.

Jen v téhle místnosti máte čtyři psací stoly. Ve své nové knize *Moje americké roky* vzpomínáte, že jste psával i za chůze v lese.

V gulagu jsem někdy psal dokonce na kamenné stěny. Psával jsem také na útržky papíru, napsané jsem se naučil nazpaměť a papírky jsem zničil.

Neopouštěla vás síla v okamžicích nejhlubšího zoufalství?

V takových chvílích jsem si říkal: Nechám tomu volný průběh, ať z toho vzejde cokoli. A věci se potom vyvinuly příznivě, jako by opravdu všechno bylo k něčemu dobré.

To ale asi neplatí o únoru roku 1945, kdy vojenská tajná policie zatkla kapitána Solženicyna ve východním Prusku za to, že se v dopisech z fronty vyjadřoval nelichotivě o Josifu Stalinovi. Sazba za takový čin byla osm let v kárném táboře.

Zatkli mě jižně od Wormdittu. Právě jsme se probojovali z německého obklíčení a směřovali na Königsberg, dnešní Kaliningrad. Vždycky jsem byl optimista, neztrácel jsem naději a řídil se vlastními názory.

Jakými názory?

Moje názory se pochopitelně vyvíjely. Ale vždycky jsem věřil v to, co dělám, a nikdy jsem nejednal proti vlastnímu svědomí.

Když jste se před třinácti lety vrátil z exilu, nové Rusko vás zklamalo. Odmítl jste cenu, kterou vám navrhl Gorbačov, a nepřijal jste ani ocenění od Jelcina. Zato teď jste přijal Státní cenu od Putina, bývalého důstojníka tajné služby FSB, jejíž předchůdkyně, KGB, vás tak krutě pronásledovala. Jak si to vysvětlit?

Cenu v roce 1990 pro mě nenavrhl Gorbačov, ale Rada ministrů RSFSR, tehdejší části Sovětského svazu. Měl jsem ji dostat za knihu *Souostroví gulag*. To jsem odmítl, protože bych nedokázal přijmout odměnu za knihu, napsanou krví miliónů lidí. V roce 1998, v době nejhlubšího propadu naší země, jsem vydal knihu *Rusko v troskách*. Jelcin mě navrhl na nejvyšší státní vyznamenání. Odpověděl jsem, že nechci odměnu od vlády, která dovedla Rusko k tak žalostným koncům. Na současnou Státní cenu mě nominovala Rada pro vědu a

nominaci podpořila Rada pro kulturu. V obou zasedají respektované autority ve svém oboru. Přijetím ceny jsem chtěl vyjádřit naději, že z hořké ruské zkušenosti, kterou jsem po celý život studoval a popisoval, se poučíme, a to nás uchrání před novými katastrofálními propady. Vladimír Putin byl důstojníkem tajných služeb, ale nebyl vyšetřovatelem KGB ani šéfem tábora v gulagu. Na zahraniční rozvědky se v žádné zemi nedívají negativně. Někde je dokonce chváli. Například Georgi Bushovi staršímu nikdo moc nevyčítá, že byl šéfem CIA.

Celý život jste žádal vedoucí představitele, aby se káli za milióny obětí gulagů a komunistické zvěle. Vyslyšeli vás?

Zvykl jsem si, že pokání je pro moderní politiky všude na světě méně přijatelné než cokoli jiného.

Současný ruský prezident tvrdí, že kolaps Sovětského svazu byl největším geopolitickým neštěstím dvacátého století. Nabádá, že je nejvyšší čas přestat s masochistickým přemítáním o minulosti, tím spíš teď, když jsou tu pokusy „zvenčí“, jak on říká, vyprovokovat mezi Rusy neopodstatněné výčitky svědomí. Nenahrává to těm, kdo chtějí, aby lidé zapomněli na všechno, co se v Rusku dělo v sovětském období?

Na celém světě rostou obavy, jak naloží Spojené státy se svou novou rolí jediné supervelmoci, k níž se dopravovaly v důsledku geopolitických změn. Pokud jde o „přemítání o minulosti“, dodnes se na Západě, v postsocialistických státech ani v bývalých zemích Sovětského svazu nepřestalo se zaměřováním termínu „sovětský“ a „ruský“, proti čemuž jsem už v sedmdesátých letech tak často vystupoval. Starší politická generace v komunistických zemích nebyla na žádné pokání připravena. A nová generace je až moc šťastná, že může ventilovat své křivdy a vznášet obvinění vůči dnešní Moskvě. Chovají se, jako by se hrdinně osvobodili vlastními silami a vedli teď nový život, zatímco Moskva zůstala komunistická. Odvážuji se ale doufat, že tahle nezdravá fáze bude brzy za námi a lidé, kteří žili za komunismu, pochopí, že za hořké stránky jejich životů nese vinu komunismus.

Že to pochopí všichni včetně Rusů.

Kdybychom se dokázali podívat na vlastní dějiny střízlivým pohledem, nesetkávali bychom se už s tím nostalgickým přístupem k sovětské minulosti, jaký dnes převažuje u lidí, které ten systém moc nepostihl. A Východoevropané a obyvatelé bývalých sovětských republik by snad přestali vidět v historickém Rusku zdroj všeho svého trápení. Lidé by neměli považovat zlé činy jednotlivých vůdců nebo politických režimů za důkaz vrozené špatnosti ruského národa a jeho země. Všechny ty režimy mohly v Rusku přežít jedině proto, že nastolily krvavý teror. Teprve až si lidé dobrovolně a vědomě přiznají vlastní vinu, může se národ začít léčit. Věčné výčitky adresované nám zvenku jsou v tom ovšem kontraproduktivní.

Když má někdo přijmout vinu, musí mít dostatek informací o své minulosti. Historici si ale stěžují, že moskevské archivy nejsou dnes stejně přístupné jako byly v devadesátých letech.

To je složité téma. V posledních dvaceti letech ale nepochybně došlo v ruských archivech k revoluci. Badatelé teď mají přístup ke stovkám a tisícům dříve nedostupných dokumentů. Vyšly už stovky publikací, jež z nich čerpaly, a další se připravují. Existuje ještě mnoho dokumentů, které nikdy zpřístupněny nebyly. Procedura jejich zpřístupňování trvá, bohužel, déle, než bychom si přáli, a nikdo ji nedokázal obejít. V letech 2004 až 2005 nicméně vyšly sedmisvazkové Dějiny stalinského gulagu. Spolupracoval jsem na jejich přípravě a mohu vás ujistit, že jsou maximálně ucelené a spolehlivé. Vycházejí z nich badatelé na celém světě.

Zhruba před devadesáti lety otrásla Ruskem únorová revoluce a po ní revoluce říjnová. Obě se staly jakými leitmotivem vašich prací. Před několika měsíci jste znovu zopakoval svoji tezi, že komunismus nebyl výsledkem předchozího politického režimu v Rusku. Bolševickou revoluci umožnila podle vás jen chabá Kerenského vláda z roku 1917. Když to domyslíme, vychází nám, že Lenin byl jen náhodnou osobností, která dokázala přijet do Ruska a chopit se moci jedině díky německé podpoře. Pochopili jsme vás správně?

Ne, nepochopili. Jen mimořádná osobnost dokáže proměnit příležitost v realitu. Lenin s Trockým byli mimořádně obratnými a energickými politiky, a proto dokázali v krátké době využít slabosti Kerenského vlády. Ale dovolte mi, abych vás opravil: říjnová revoluce je mýtus, který vytvořili vítězové, bolševici, a progresivní kruhy na Západě jim to spolky. Pětadvacátého října roku 1917 došlo v Petrohradě ke čtyřadvacetihodinovému puči. Brilantně a důkladně ho naplánoval Lev Trockij. Lenin se v té chvíli pořád ještě skrýval, aby se vyhnul zatčení pro velezradu. Tím, co si zaslouží název ruská revoluce roku 1917, je ve skutečnosti únorová revoluce. Jak jsem ukázal ve své knize Rudé kolo, měla únorová revoluce hluboké kořeny. Vyvolala ji především dlouhodobá vzájemná nedůvěra mezi mocnými a vzdělanou společností, jež znemožnila jakýkoli kompromis. Nejvyšší zodpovědnost padá na státní orgány. Kdo může za ztroskotání lodi, když ne kapitán? Ale to neznamená, že se k tomu Lenin připletl čistou náhodou. Nebo že finanční účast německého císaře Viléma byla bezvýznamná. V říjnové revoluci nebylo nic pro Rusko přirozeného, spíš mu zlomila páteř. Hlavním a nejpřesvědčivějším důkazem byl rudý teror, rozpoutaný jejich vůdci, jejich snaha utopit Rusko v krvi.

V knize Dvě stě let pospolu jste se nedávno pokusil prolomit tabu a promluvit o společné historii Rusů a Židů. Západ byl tou knihou konsternován. Říkáte tam, že Židé jsou vedoucí silou globálního kapitálu a že zároveň byli mezi prvními, kdo buržoazii torpédovali. Máme z širokého spektra příkladů, které uvádíte, usoudit, že Židé nesou větší míru zodpovědnosti za neúspěch sovětského experimentu než ostatní?

Netvrdím, že bychom měli určovat míru viny nebo porovnávat morální zodpovědnost jedněch či druhých. Vyzývám jedině k sebereflexi. Odpověď na svoji otázku najdete přímo v mé knize: „Každý národ musí morálně zodpovídat za svoji minulost, včetně jejích ostudných částí,“ píšou tam. „Jak zodpovídat? Tím, že se pokusí pochopit: Jak je možné, že jsme něco takového dopustili? V čem spočívá naše chyba? A mohlo by se to stát znovu? Zejména v tomto duchu by se slušelo, aby Židé převzali zodpovědnost jak za revoluční hrdlořezy, tak za ty, kteří jim

chtěli sloužit. Měli by se zodpovídat nikoli veřejně, ale sami před sebou, před svým svědomím, před Bohem. Stejně jako se my, Rusové, musíme zodpovídat za pogromy, za nelítostné mužické žháře, za zfanatizované revoluční vojáky a zesurovělé námořníky.“

Kdysi jste řekl, že Rusko muselo protrpět svou temnou historii dvacátého století ve prospěch celého lidstva. Poučili se Rusové ze dvou revolucí a jejich důsledků?

Zdá se, že si z toho začínají brát poučení. Vznikla celá řada knih a filmů o historii dvacátého století a poptávka po nich roste. Ruská státní televize vysílala nedávno seriál podle knih Varlama Šalamova, který ukazoval krutou pravdu o stalinských táborech. Nic tam nebylo upravené ani rozředěné. Potěšila mě také široká diskuse nad mým znovu publikovaným článkem o únorové revoluci. Jsem rád, že v ní zazněly nejrůznější názory, včetně těch, jež mi oponují. Je to totiž důkaz, že se lidé snaží minulost pochopit. Bez toho tu nemůže být žádná smysluplná budoucnost.

Jak hodnotíte dobu Putinovy vlády v porovnání s jeho předchůdci Jelcinem a Gorbačovem?

Gorbačovova vláda byla politicky neuvěřitelně naivní, nezkušená a nezodpovědná vůči vlastní zemi. On nevládl, on bezmyšlenkovitě odevzdal moc. Následný obdiv ze strany Západu ho jen utvrdil ve víře, že postupoval správně. Ale řekněme si jasně, že to byl Gorbačov, a ne Jelcin, jak se teď často tvrdí, kdo jako první dal občanům naší země svobodu slova a pohybu. V Jelcinově období se k lidským životům přistupovalo stejně nezodpovědně, ale projevovalo se to jinak. Jelcin se snažil co nejrychleji proměnit státní vlastnictví v soukromé, a tak rozpoutal obrovský rozprodej národního dědictví v hodnotě mnoha miliard. Jelikož si chtěl zajistit podporu regionálních představitelů, volal doslova po separatismu a podepisoval zákony, které podpořily kolaps ruského státu. To pochopitelně připravilo Rusko o jeho historickou roli, ke které se tak těžce dopracovalo, a snížilo to jeho postavení v mezinárodním společenství. Tomu všemu Západ tleskal ještě hlasitěji. Putin zdědil zpřevracenou a vyděšenou zemi chudých a demoralizovaných lidí. A začal s tím jediným, co se dělat dalo: s pomalou a postupnou restaurací. Jeho úsilí nebylo hned zaznamenáno ani oceněno. Jen těžko ostatně najdeme v dějinách příklady, kdy snahu vlády jedné země znovu získat ztracenou sílu přijaly jiné vlády pozitivně.

Všem začalo být postupem času jasné, že stabilita Ruska je pro Západ přínosná. Ale jedna věc nás překvapuje: Když jste mluvil o té pravé formě správy Ruska, vždycky jste prosazoval občanskou samosprávu a stavěl jste ji do protikladu k demokracii západního typu. Po několika letech Putinovy vlády však vidíme, že se moc naopak koncentruje v ruce prezidenta.

Ano, vždycky jsem trval na tom, že Rusko potřebuje samosprávu. Ale nikdy jsem ji nestavěl do protikladu k západní demokracii. Naopak, snažil jsem se přesvědčit své spoluobčany tím, že jsem jako příklad uváděl vysoce efektivní místní samosprávu ve Švýcarsku a v Nové Anglii, s nimiž jsem měl osobní zkušenost. Ve své otázce zaměňujete místní samosprávu, která je možná jen na nejnižší úrovni, když lidé znají své volené zástupce osobně, za nadvládu

několika desítek regionálních vládců, kteří v Jelcinově éře s velkou chutí spojili síly s federální vládou a společně potlačovali všechny iniciativy místních samospráv. Dodnes mě trápí, jak pomalu a neefektivně se vyvíjejí místní samosprávy. Ale konečně se tam aspoň něco děje. Za Jelcinových časů byly místní samosprávy obklíčeny systémem předpisů a nařízení. Za Putina se deleguje čím dál víc rozhodnutí místním obyvatelům. Naneštěstí se to ale dosud neděje systematicky.

Jenže neexistuje málem žádná opozice.

Opozice je samozřejmě nutná a žádoucí pro zdravý vývoj každé země. Když říkáte, že skoro žádná není, máte asi na mysli demokratické strany devadesátých let. Ale v těch letech třem čtvrtinám ruských rodin rapidně poklesla životní úroveň, a to „pod praporem demokracie“. Není tedy divu, že už se lidé pod tento prapor nesbíhají. A teď se vůdcové oněch stran dokonce nedovedou dohodnout, jak si rozdělí portfolio iluzorní stínové vlády. Je politováníhodné, že v Rusku dosud neexistuje žádná konstruktivní, jasná a široce založená opozice. K tomu, aby se rozvinula opozice a vyzrály další demokratické instituce, bude zapotřebí hodně času a zkušeností.

Kritizoval jste pravidla pro volbu zástupců do Státní dumy, protože jen část z nich byla volena přímo ve volebních obvodech, zatímco převážnou část delegovaly politické strany. Jenže po Putinově reformě už žádné přímé volební obvody neexistují. Není to krok zpět?

Myslím, že to je chyba. Jsem přesvědčeným a vytrvalým kritikem partajního parlamentarismu. Jsem pro volby skutečných zástupců voličů, kteří se zodpovídají svým regionům a krajům. A když nepracují, jak mají, mohou být odvoláni. Chápu a respektuji skupiny, vytvořené na ekonomickém, družstevním, územním, vzdělávacím, profesionálním nebo průmyslovém principu, ale v politických stranách nevidím nic přirozeného. Politicky motivované vazby mohou být nestabilní a mohou skrývat sobecké postranní úmysly. Za říjnové revoluce to přesně vystihl Lev Trockij, když řekl: „Strana, která se nesnaží převzít moc, je k ničemu.“ Volba neosobních stran a jejich programů je falešnou náhražkou za jediný způsob, jak by se měli volit zástupci lidu: za hlas konkrétního voliče pro konkrétního kandidáta.

Navzdory vysokým výnosům z vývozu ropy a plynu, navzdory tomu, že vznikla střední třída, je v Rusku obrovská propast mezi bohatými a chudými. Jak se dá situace zlepšit?

Myslím si, že propast mezi chudými a bohatými v Rusku je mimořádně nebezpečný fenomén a vyžaduje okamžitou pozornost státu. Ačkoli bylo za Jelcinových časů mnoho majetku nahromaděno rabováním, jediná rozumná cesta k nápravě dnes nevede přes pronásledování velkých firem. Jejich současní majitelé se je totiž snaží provozovat co nejefektivněji. Jde spíš o to, dát prostor k nadechnutí středním a malým firmám. Je tedy třeba chránit obyvatele a malé podnikatele před svévolnými pravidly a korupcí. Investovat výnosy z národních přírodních zdrojů do národní infrastruktury, do vzdělání a zdravotní péče. A musíme se naučit dělat to bez nestoudného kradení a defraudování.

Potřebuje Rusko nějakou národní ideu?

Termín „národní idea“ je nejasný. Člověk by ho mohl vnímat jako široce sdílenou představu o vytouženém způsobu života země. Takový sjednocující koncept může být užitečný, ale mocní by ho nikdy neměli vytvářet uměle nebo dosazovat shora. V minulosti měli takové koncepty například po konci 18. století ve Francii, ve Spojeném království, v USA, v Německu, v Polsku. Když se v postsovětském Rusku ukvapeně začalo diskutovat o tom, že je nutné „formulovat národní ideu“, zkoušel jsem zchladit tu debatu námitkou, že po všech ničivých ztrátách, jež jsme utrpěli, postačí, když splníme jediný úkol: zachráníme umírající národ.

Ale Rusko vždycky nakonec najde samo sebe. V poslední době jeho vztahy se Západem včetně Evropy poněkud ochladly. Proč se to stalo? Jaké jsou problémy Západu z pohledu moderního Ruska?

Mohl bych jmenovat mnoho důvodů, ale ty nejzajímavější jsou psychologické. Iluzorní naděje se srazily s realitou, jak u nás, tak na Západě. Když jsem se v roce 1994 vrátil z exilu, Rusové západní svět přímo zbožňovali. Je třeba přiznat, že ne tolik na základě znalostí nebo vědomé volby, ale spíš z přirozeného znechucení bolševickým režimem a jeho protizápadní propagandou. Tento postoj se začal měnit pod dojmem krutého bombardování Srbska silami NATO. Nepřeháním, když řeknu, že všechny vrstvy ruské společnosti byly tím bombardováním hluboce otřeseny a znechuceny. Situace se ještě zhoršila, když NATO začalo rozšiřovat svůj vliv a vtahovat do své struktury bývalé sovětské republiky. Obzvláště bolestné to bylo v případě Ukrajiny, země, jejíž blízkost Rusku je definována doslova milióny rodinných vazeb mezi lidmi, žijícími na různých stranách státní hranice. Tyto rodiny by jediným řezem mohly být roztrženy další dělicí čarou, hranicí vojenských bloků. Takže naši zklamání lidé přestali vidět v Západu „rytíře demokracie“. Namísto toho uvěřili, že se západní politika řídí pragmatismem, často cynickým a sobeckým. Pro mnohé Rusy to znamenalo hlubokou deziluzi, zmar ideálů. Západ si zatím užíval vítězství ve vyčerpávající studené válce a sledoval patnáct let trvající anarchii za vlády Gorbačova a Jelcina. V tomto kontextu si Západ lehce zvykl na pomyšlení, že se z Ruska stala málem země třetího světa a že už to tak zůstane navždycky. Když ruské hospodářství a ruský stát začaly nabývat zpět něco ze své někdejší síly, Západ – možná podvědomě, na základě někdejších obav – propadl panice.

Spojil si to s někdejší supervelmocí, Sovětským svazem.

Což je hůř než špatně. Ale Západ už dřív klamal sám sebe, nebo vědomě ignoroval realitu, když vnímal Rusko jako mladou demokracii, zatímco ve skutečnosti tam žádná demokracie nebyla. Ovšem, že Rusko dosud není demokratickým státem. Demokracie se tam teprve začíná budovat. Je potom jednoduché vytýkat mu dlouhý seznam opomenutí, přestupků a chyb. Ale nenabídlo snad Rusko bez jakýchkoli podmínek Západu po jedenáctém září svou pomocnou ruku? Jen psychologická nedostatečnost nebo tragická krátkozrakost může vysvětlit, proč Západ tuto ruku iracionálně odmítl. Sotva Spojené státy přijaly od Ruska naléhavě potřebnou pomoc v Afghánistánu, okamžitě začaly klást nové a nové požadavky. A pokud jde o Evropu, její nároky vůči Rusku jsou zcela průhledně založeny na obavách o dodávky energie. Neopodstatněných obavách, když už jsme u toho. Není to pro Západ luxus,

odstrkovat dnes Rusko, zejména tváří v tvář novým hrozbám? Ve svém posledním interview před návratem do Ruska jsem v dubnu roku 1994 řekl pro časopis Forbes: „Když se podíváme do vzdálené budoucnosti, můžeme si představit dobu v jedenadvacátém století, kdy Evropa i Spojené státy budou naléhavě potřebovat Rusko jako spojence.“

Na Západě se neví skoro nic o moderní ruské literatuře. V jaké situaci je dnes podle vašeho názoru?

Období prudkých a zásadních změn nebyla pro literaturu nikdy příznivá. Významné knihy, natož pak opravdu velká díla, vznikaly skoro vždy a všude v dobách stability. Moderní ruská literatura v tom není žádnou výjimkou. Vzdělaní čtenáři se dnes mnohem víc zajímají o memoáry, biografie a dokumentární prózu. Věřím ale, že pojmy jako spravedlnost a svědomí nevyvanou do všech světových stran, ale naopak zůstanou v základech ruské literatury, aby pomáhala bystřit našeho ducha a vést nás k pochopení.

Ve vašem díle se dá vystopovat vliv pravoslavné církve na ruský svět. Jaká je morální kvalifikace ruské církve? Myslíte si, že se dnes mění ve státní církev, přesně jako před stoletími, v instituci, která prakticky legitimizuje hlavu Kremlu jako zástupce Boha.

Naopak, naše církev získala od doby, kdy byla podřízena komunistické vládě, do jisté míry nezávislé postavení. Nezapomeňte, jak hrůzný byl úděl ruské pravoslavné církve v průběhu téměř celého dvacátého století. Církev právě vstává z kolenou. Když mluvíte o „legitimizování vládce Kremlu“, máte na mysli pohřební ceremoniál pro Jelcina v hlavní katedrále a rozhodnutí nepořádat civilní pohřeb?

To také.

Víte, to byla asi jediná možnost jak udržet pod kontrolou hněv veřejnosti a vyhnout se rozhořčeným manifestacím při pohřbu. Ale nevidím důvod, proč by se pohřby všech budoucích ruských prezidentů musely řídit stejným protokolem. A pokud jde o minulost, naše církev se modlí hodinky za oběti komunistických masakrů v Butovu u Moskvy, na Soloveckých ostrovech a na dalších místech s masovými hroby.

Bojíte se smrti?

Ne, už ne. V mládí jsem žil ve stínu otcovy předčasné smrti – zemřel v sedmadvaceti letech – a bál jsem se, že zemřu dřív, než zrealizuji své literární plány. Ale mezi třicátým a čtyřicátým rokem života jsem se uklidnil a našel ke smrti vyvážený vztah. Cítím, že to je přirozený, ale nikoli poslední mezník v lidské existenci.

Alexandr Isajevič Solženicyn (1918-2008)

Narodil se v Kislovodsku. Po střední škole začal studovat na dvou fakultách rostovské univerzity (fyzikálně matematické a filozofické), po začátku druhé světové války se však



dobrovolně přihlásil do armády a poté odešel bojovat na frontu (byl důstojníkem dělostřelectva a dvakrát byl vyznamenán za statečnost). Za kritiku Stalina v dopise svému příteli byl zatčen a odeslán do trestného tábora, a v různých táborech pak strávil celkem osm let. Propuštěn byl r. 1953, ale nějakou dobu ještě žil ve vyhnanství v Kazachstánu. Po rehabilitaci se vrátil do středního Ruska a pracoval jako učitel. Světovou slávu mu přinesla hned první próza Jeden den Ivana Děnisoviče, která vyšla v r. 1962. V roce 1970 mu byla udělena Nobelova cena za literaturu, kterou si však nevyzvedl z obavy, že by ho ruské úřady nepustily zpět do země. Poté, co na Západě vyšlo jeho nejslavnější dílo Souostroví gulag, byl však v r. 1974 stejně zbaven občanství a násilně vypovězen ze země. Odjel nejprve do západního Německa, později se usadil v USA. Do Ruska se vrátil v roce 1994. Podstatná část jeho díla už vyšla i česky – kromě již zmíněných knih také romány V kruhu prvním a Rakovina, dvoudílná Autobiografie, Lenin v Curychu, Rusko v troskách, Dvě stě let pospolu aj.

Zkrácená verze (publikovaná Hospodářskými novinami) rozhovoru novinářů magazínu Der Spiegel (odkaz na anglickou verzi)